

Nina Vodopivec

POSTSOCIALISTIČNA TRANZICIJA V ANTROPOLOŠKI PERSPEKTIVI

Prispevek je metodološke narave. Kot pove že naslov, bom na tranzicijo gledala skozi antropološko perspektivo. S post-socialistično tranzicijo sem se ukvarjala na področju dela (izkušenj, organizacije in delitve dela, razumevanja in vrednotenja dela), politik trga dela, zaposlitvenih in socialnih politik ter industrijskih razmerij in odnosov, konkretno z izkušnjami industrijskih tekstilnih delavk in delavcev. Na podlagi dosedanjega analitičnega dela poudarjam, da je treba, prvič, na postsocialistične spremembe gledati v prepletu različnih ravni, diskurzov in politik, ne zgolj produkcije in lastniškega prestrukturiranja, temveč tudi distribucije, družbenega varstva, saj ravno ta preplet zaznamuje človeška življenja. S postsocialističnim preoblikovanjem se namreč ni spremenil zgolj politični in ekonomski sistem, temveč tudi organizacija in ideologija dela, razumevanje delovanja in bivanja posameznika, spremenile so se družbene norme in pričakovanja. In drugič, da v analitični perspektivi ne kaže obravnavati zgolj spreminjanja materialnih pogojev, temveč tudi njihovega razumevanja, idejnih, mentalnih shem, načinov pogleda nanje in

njihove obravnave. Pod to točko štejem tudi pretresanje akademskih konceptov in kategorij, modelov, skozi katere raziskovalci razlagamo spremembe. Tranzicijo se večinoma razlaga z vidika političnih sprememb v kontekstu procesov demokratizacije družbe (večstrankarskega političnega sistema) oz. vzpostavljanja tržnih odnosov.⁹⁴ Kategorije se redko postavlja pod vprašaj skozi optiko drugih ved oz. se jih razlaga širše. To poskušam narediti v prispevku s sklicevanjem na antropologijo.

TRANZICIJSKI DISKURZ

Kot prvo izpostavljam problematičnost tranzicijskega diskurza. Kritika (predvsem antropologov in sociologov) opozarja, da tranzicijski diskurz predvideva avtomatični linearni razvoj, insinuira prehod od ene statične kategorije k drugi, ki naj bi premočrtno sledil ideji napredka in zahtevam kapitalistične ekonomije. Nekateri kritiki pri tem dodajajo, da kategoriji napredek in razvoj nista neproblematični, zato razgaljajo njuno zgodovinsko družbeno zaznamovanost (skozi analizo kontekstov, v katerih sta nastali oz. se krepita tudi danes) in vpetost v razmerja moči ter hierarhije.

Drugič, kritika je usmerjena proti obravnavi socializma v opoziciji s kapitalizmom z vidika zmage enega sistema nad drugim, v kontekstu poenostavljenih opozicij singularnosti. Kritiki v nadaljevanju opozarjajo, da tranzicijski diskurz ne predvideva družbenopolitičnih in ekonomskih sprememb kapitalističnega sveta, predpostavlja stabilnost in koherenco kapitalizma, ne zajame postfordizma, spremenjene organizacije produkcije, distribucije, premestitev kapitala, spreminjanja družbenih relacij med posameznikom, državo, podjetji in trgi tudi v t. i. zahodnih družbah.

Nekateri so zaradi premočne obremenjenosti pojma pričeli tranzicijo postavljati v navednice, drugi so poudarjali, da gre za negotovo tranzicijo, tretji pa so se v kritiki, da je tranzicija kulturni konstrukt zahodnega sveta, terminu odpovedali in ga nadomestili s transformacijo. Transformacija zajema predelovanje pomenskih in interpretativnih sistemov in več možnih oblik razvoja ter ne le enega končnega rezultata.⁹⁵ Razmišljanja so se oblikovala v opoziciji do pristašev

94 Predvsem z vidika političnih in ekonomskih študij. Pri tem ne gre le za razlago sprememb, ampak tudi njihovo legitimacijo.

95 S problematiziranjem tranzicije in postsocializma se v Sloveniji ni ukvarjalo veliko raziskovalcev, med drugim so med antropologi in etnologi pisali Brumen, Muršič (Brumen, Muršič, Uvod v odčaranje tranzicije, str. 7–12) in Vodopivec (Vodopivec, *Labirinti postsocializma*), pregled stanja študija postsocializma v Sloveniji je leta 2015 podala Tanja Petrović (Petrović, *Studying Post-Socialism*, str. 267–282), več je bilo raziskav v okviru kulturoloških študij, popularne kulture, digitalnih medijev, spomina in kulturne dediščine (več o tej literaturi gl. Petrović, *Studying Post-Socialism*).

neokonzervativnih ekonomskih politik ter šok terapije predvsem v kritiki obravnave sprememb v luči diskontinuitet ter popolnega preloma.

V številnih kritikah se soočamo z različnimi analitičnimi pristopi: od razvojnih teorij do historičnega determinizma in nekaterih vmesnih različic.⁹⁶ Institucionalni ekonomisti in sociologi so opozorili na pomen institucionalne dediščine in kontinuitet. Antropologi so ob tem izpostavljali, da je pomembno pogledati na mikroraven, poudarjali so, da so institucije ljudje, lokalni akterji s svojimi vzorci razmišljanja, ki so bili tudi v preteklem režimu sestavni del vsakdanje življenjske rutine.⁹⁷ Z vpogledom v vsakdanje življenje so z etnografskim materialom opozarjali na številna vsakdanja pogajanja ljudi, na razkorak med politiko, družbenimi normami in živeto realnostjo, med zapisanim in želenim ter realnim, na učinke politik ipd.⁹⁸

Eno osrednjih vprašanj pri obravnavi t. i. tranzicije je, kako misliti preplet med preteklostjo in sedanjostjo. Akademiki in politiki, ki so komunizem razlagali kot totalitarni sistem, so poudarjali prelom med dvema političnima sistemoma. Tisti, ki so v komunizmu zaznavali avtonomne socialne forme, so dokazovali kontinuiteto. Po sociologu Michaelu Burawoyu in antropologinji Katherine Verdery pa ne gre za odkrivanje ostankov oz. dediščine socialistične preteklosti, temveč za analiziranje različnih načinov prepletanja preteklosti in sedanjosti. Preteklost je preoblikovana in konstituirana kot odgovor na sodobne napetosti in tržne iniciative. Odzivi ljudi v sodobnem času so tudi reakcije na sodobne mednarodne povezave in premestitve kapitala v institucijah.⁹⁹ Takšen pristop sem pri svojem delu poudarjala tudi sama.

Kritiki postsocialistične tranzicije so podobno kot postkolonialni teoretiki opozarjali na problematične enoznačnosti pri razlagi sprememb ter pod vprašaj postavljali številne predpostavke, ki jih (tudi raziskovalci) dojemamo kot samoumevne. Razgaljali so mehanizme konstrukcije socialistično drugega, hkrati pa poudarjali, da se procesi preoblikovanja odvijajo v medsebojni prepletenosti lokalno globalnega. Po besedah antropologa Dona Kalba, ki se je ukvarjal s postsocialističnimi spremembami na Poljskem in v Rusiji, gre razvoj v teh državah razumeti v sklopu in kontekstu globalnih procesov, ki krepijo določene trende in zavirajo druge, ter ne zgolj kot rezultat napačnih dispozicij. Lokalne (ali nacionalne) zgodovine niso produkt izoliranih procesov, temveč kreacije kompleksnih interakcij med lokalnimi družbenimi mrežami, institucijami in širšim okoljem.¹⁰⁰ Slednje zajamejo tudi razmišljanje o preteklem socialističnem razvoju in vpetosti v svet. Antropologinja Johanna Bockman je poudarila, da socializem ni bil lokalno izoliran fenomen, temveč sestavni del transnacionalnega

96 Primerjaj Stark, *Path dependence*; več o mednarodni literaturi Vodopivec, *Labirinti postsocializma*.

97 Lampland, *The advantages*, str. 32.

98 Tudi sama sem sledila takšni metodološki usmeritvi v Vodopivec, *Labirinti postsocializma*.

99 Burawoy, Verdery, *Introduction*, str. 1–18.

100 Kalb, *Localizing Flows*, str. 12.

prostora. Njena teza je bila, da je jugoslovanski samoupravni sistem zaznamoval razpravo o globalni ekonomiji in transnacionalni zgodovini. Bockman je ugotavljala odnose med Jugoslavijo in Perujem in njune medsebojne vplive ter implementacijo socialističnih politik jugoslovanskega modela v petdesetih, šestdesetih letih v latinski Ameriki (pred prihodom t. i. fantov iz Čikaga).¹⁰¹

Naslednje vprašanje je, ali tranzicijo obravnavamo kot analitičen koncept ali se sklicujemo na uporabo termina v vsakdanjem jeziku. Ideja tranzicije nam lahko pove veliko o družbenih predstavah in reprezentacijah novih ekonomsko-političnih režimov.¹⁰² Tranzicija je tesno povezana s procesi modernizacije, ki vpeljuje določene predstave racionalnega sveta. Le-ta je imela tako v socialističnih kot tudi postsocialističnih družbah, oboje so se konstituirale kot tranzicijske, ključno vlogo. Razprave o modernizaciji po drugi svetovni vojni so zajele industrializacijo, urbanizacijo in družbeno-politični razvoj v socialističnem duhu. S propadom socialističnih držav se je začelo govoriti o novi globalni resnici, ki je socializem izenačila s historično stagnacijo. Diskurzi o modernizaciji so se v tem času v Sloveniji navezovali na ideje demokracije, tržnega gospodarstva, potrošništva, razvoja informacijske družbe in družbe znanja. Ideje o modernizaciji seveda ne pomenijo le družbenih predstav, temveč dejansko zaznamujejo življenja ljudi. Modernizacija v takšnem razumevanju ni analitični koncept, ampak kulturna metafora, zamišljena konstrukcija, polna različnih (družbenih) pomenov.

Osrednji modernizacijski narativ v okviru tranzicije se sklicuje na zmago kapitalizma nad socializmom in (eksplicitno ali implicitno) pristaja na premočrtni razvoj od socializma k tržnim ekonomijam. Po drugi strani ljudje na vsakdanji ravni s svojimi pogledi, razumevanji in spomini v vsakdanjem življenju kažejo, da življenje ne poteka po linearnem načrtu ideologov modernizacije (kar pa ne pomeni, da ideje v celoti zavračajo). Kritiki enoznačnih linearnih teorij modernizacije in tranzicije z analiziranjem vsakodnevnega življenja posameznikov na mikroravni poudarjajo, da »moderno« in »tradicionalno« soobstajata ter se prepletata v antagonističnem in v harmoničnem razmerju.¹⁰³ V takšnih pogledih ne gre za idejo, da družbe prevzemajo konkretne oblike modernizacije, temveč jih ponovno izumljajo, jim nasprotujejo, jih prilagajajo in neprestano tudi re-interpretirajo v specifičnih prostorsko-zgodovinskih okvirih.

Sama sem se s postsocialistično tranzicijo¹⁰⁴ in doživljanji sprememb ukvarjala na primeru industrijskih tekstilnih delavk in delavcev. Industrijske delavce je

101 Bockman, *Markets*.

102 Brandtstädter, *Transitional Spaces*, str. 132; Vodopivec, *Modernizacija in tranzicija*, str. 377–402.

103 Pine, *Dangerous Modernities?*, str. 183–201.

104 V prispevku uporabljam oba termina: tranzicijo in transformacijo. S prvim se sklicujem na družbene predstave in pričakovanja, na uporabo termina v vsakdanjem življenju, z drugim pa na analitični koncept.

zaznamoval dvojni prehod, konec socializma in procesi deindustrializacije. Pripovedi o industrijskih delavkah in delavcih se večinoma pojavljajo kot pripovedi o koncu, zatonu in propadu. Etnografije pa kažejo na kompleksnejše podobe, ki spodbijajo enostavne enoznačnosti. Poudarjam, da nians ne kaže spregledati, saj so pomembne, ker dajejo življenju ton, barvo, občutja, ki zaznamujejo in vzpostavljajo življenjsko dinamiko, zato jih gre vzeti v obzir in resneje preučiti.

Pri svojem delu sem se osredotočila na načine, kako delavke in delavci izkušajo družbena preoblikovanja, kako jih le-ta zaznamujejo, kako jih sooblikujejo. Z mikroravni – proizvodne hale – sem sledila reorganizaciji v tovarniškem prostoru, redefiniciji ter izkušnjam dela v tovarni, preoblikovanim odnosom v lokalnem okolju k širšemu analitičnem vpogledu v spremembe na trg dela, v preoblikovanje zaposlitvenih in socialnih politik ter v analizo družbenih pričakovanj. Družbena pričakovanja sem povezala z zahtevo po preoblikovanem posamezniku v novem času ter s spreminjanjem vrednot, družbenih norm, mehanizmov družbenega upravljanja in nadzora. Med drugim sem ugotavljala, da izkušnje industrijskih delavk in delavcev močno zaznamujejo preoblikovane reprezentacije v družbi. Reprezentacije niso zgolj podobe, temveč prinašajo ideološke in politične implikacije ter učinke, povezane so z odnosom in pogledom na delavce, s pričakovanji in z zahtevami po določenem načinu obnašanja in delovanja. Kot sem poudarjala, so tesno povezane z izključevanjem družbene skupine v novih sistemih nekdanjih socialističnih držav.

Ob tem sem se sklicevala na novejšje študije delavskega razreda,¹⁰⁵ ki so se osredotočile na konstruiranje izkušenj v kontekstu konkretnih družbenih reprezentacij delavskega razreda. Razprave so problematizirale povezavo med kulturo in identiteto. Kritično so se usmerjale v obravnave ekonomskih razlik, ki so (ekonomsko) neenakost direktno prevajale v kulturno razliko. Delavska kultura in identiteta se je v tem smislu kazala kot direkten rezultat pogojev dela. Temeljno v obravnavah ostaja vprašanje konceptualizacije razlike ter razredne kulture kot procesa. Sodobne študije delavskega razreda opozarjajo na problematičen način reprezentiranja delavcev kot pasivnih in odvisnih subjektov v različnih deželah (Gopniki v Rusiji, Neds ali Chavs v Veliki Britaniji, White Trash v ZDA ipd.), razkrivajo medijske in politične prikaze, ki delavski razred portretirajo kot družbeni problem *per se*. Diskurzivna konstrukcija družbeno izključenih pripadnikov delavskega razreda kot nemodernega in zaostalega, njihovo osiromašenje – ne le materialno, temveč tudi simbolno – je raziskovalka Chris Haylett poimenovala razredni rasizem.¹⁰⁶ Postsocialistične etnografije so pri tem poudarjale pomen simbolnih vpisov industrijskih delavk in delavcev v

105 Russo in Linkon, *New Working Class Studies*.

106 Haylett, *Culture, Class and Urban Policy*, str. 55–73.

postsocialistični prostor,¹⁰⁷ kjer se nemodernost delavstva povezuje s preteklim socialističnim sistemom. Postsocialistična modernizacija se je namreč utemljevala v antisocialistični pozi.

Pri delu sem se osredotočila na konkretno družbeno skupino industrijskih delavk in delavcev ter nisem raziskovala t. i. tranzicije per se oz. kot družbenega fenomena v svoji totaliteti ali skozi sistemsko zaznamovanost različnih družbenih akterjev. Kot že rečeno, me je zanimala prepletenost različnih diskurzov, ravni, politik, norm, družbenih pričakovanj, pogojev in zaznamovanosti, nisem pa preučevala tranzicije v splošnem skozi točno določeno optiko (ekonomije ali politologije), kar je pogosto druga opcija raziskovanja.

S sklicevanjem na ekonomsko antropologijo sem opozarjala, da ne kaže pretresati načinov razmišljanja ekonomskih sprememb oz. gospodarstva zgolj skozi točno določeno optiko ekonomske doktrine. Ekonomski antropologi izpostavljajo družbena razmerja, na katerih temeljijo procesi produkcije, izmenjave, distribucije in potrošnje, kulturna razumevanja procesov, družbene odnose in hierarhije, ki procese vzpostavljajo oz. jih omogočajo, in poudarjajo, da pri analitičnem raziskovanju ne gledamo zgolj v produkcijo, temveč v družbeno reprodukcijo, v mrežo odnosov, neformalnih transakcij, recipročnosti, zaupanja, skrbstvenih praks. Sodobne kritike kličejo k razumevanju gospodarstva, ki bi bilo širše od preračunavanja, financ, profita, kot sestavnega dela širšega človeškega obstoja in delovanja. Sklicujejo se na širši pogled od zgolj konkretne namenskosti dejanja (ki naj bi temeljila na dobičku in koristi), na raznolike definicije vrednosti, na odnose zaupanja in skrbi, na ekonomijo afekta, mreže recipročnosti, oprijemljive in neoprijemljive vire, materialne in čustvene transferje, ki jih podpirajo moralne dolžnosti. Pristopi skušajo preseči sodobno ekonomizacijo družbe in znanosti, odpirati vpogled v drugačno razumevanje ekonomskih procesov, kot jih predstavlja logika ekonomije, osredotočajo se na primerjavo različnih modelov, tudi vsakdanjih praks navadnih ljudi.¹⁰⁸

POZIVI K PREOBLIKOVANJU MISELNOSTI IN NOVA DRUŽBENA PRIČAKOVANJA

Tranzicije naj bi bilo v Sloveniji konec z vstopom v EU leta 2004. Sprememb seveda s tem ni bilo konec, prav tako ne tranzicijskih¹⁰⁹ odločitev, politik, posledic le-teh, prestrukturiranj in s tranzicijo povezanih družbenih pričakovanj. Lahko

107 Stenning, *Where is the postsocialist*, str. 983–999.

108 Med drugim gl. več v deveti številki revije *Current Anthropology*, predvsem pregled v uvodu Susane Narotzky in Nika Besnierja, *Crisis, Value, and Hope*, str. 4–17.

109 Na tem mestu se sklicujem na tranzicijo kot družbeno predstavo in ne analitičen koncept.

bi rekli, da se ljudje ne spreminjamo tako hitro, kot bi to želele politične elite oz. v politični ter ekonomski doktrini zapisani kriteriji ali kot bi si marsikdaj želeli tudi sami. Pod vprašaj gre postaviti tudi samo zahtevo: kakšni bi morali postati v postsocialističnem svetu? Kako bi se morali obnašati? Pretresati kaže številne predpostavke, ki zahteve skozi točno določeno politično (pri tem ne mislim političnih strank, temveč politično v širšem smislu) in ekonomsko optiko podpirajo, ter pogledati na procese v kontekstu razmerij moči in hierarhije, z analitične distance in v povezavi z moralnimi implikacijami, ki jih te predpostavke prinašajo. V nadaljevanju me je zato zanimalo, kako se spremembe utemeljuje v družbi, kako udejanja oz. uresničuje.

Moja teza je bila, da procese legitimira paradigma samoodgovornosti.¹¹⁰ Pri tem nimam v mislih osebne odgovornosti, ko naj bi posameznik odgovarjal za svoja dejanja, temveč neoliberalni normativ, povezan z družbenimi pričakovanji po oblikovanju novega posameznika, takšnega, ki od družbe ne zahteva ničesar, se zanese zgolj nase, je od sebe odvisen in zase odgovarja.

Postsocialistični čas je zaznamovala nova politična racionalnost, in sicer tržna, ki v ospredje prinaša zahtevo po preoblikovanih samoodgovornih, fleksibilnih in mobilnih državljanih. Diskurz nove tržne racionalnosti poziva k prožnosti, konkurenčnosti in učinkovitosti. S pozivi se utemeljuje nove strategije upravljanja, ki temeljijo na neprestanem prestrukturiranju: podjetij, trga dela, delavcev v proizvodnji, menedžerjev v podjetju, posameznika na trgu. Strategije prestrukturiranja so postale sestavni del strategij sodobnega upravljanja podjetij, trga in države. V središču pozivov je posameznik, ki se naglo odziva na spremembe in se hitro prilagaja.

Takšni pozivi se v postsocialistični kritiki kažejo v zavrnitvi socialističnega kolektivismu ter v prevzemanju kapitalističnih individualističnih načel. Prehod se utemeljuje v preklopu socialistične miselnosti – v kognitivno-ideološkem prelomu. Procesu so povezani z družbeno izključenostjo tistih, ki modelu ne sledijo. Socialistična miselnost se kaže kot tisto, kar zavira prehod v normalen razvoj.¹¹¹ Tega obdobja naj bi bilo v Sloveniji konec z vstopom v EU. V tem času naj bi se prevzeli novi vzorci obnašanja.

Spremembo in družbena pričakovanja po drugačni miselnosti je v pogovoru z mano leta 2005 povzel vodja proizvodnega oddelka proizvodnji Predilnice Litija:¹¹² »Kako je težko spreminjati to socialistično miselnost, v kateri smo odrasčali, da je treba zase poskrbeti in ne pričakovati, da bodo drugi poskrbeli

¹¹⁰ Več o tem Vodopivec, *Samoodgovornost*, str. 223–245.

¹¹¹ Etnologinja Ines Prica je o takšnih preoblikovanjih pisala na Hrvaškem (Prica, *In Search of*, str. 170).

¹¹² Za potrebe raziskovalnega dela sem poleg intervjujev z upokojenimi, brezposelnimi ter še zaposlenimi v tekstilni industriji v Sloveniji (med letoma 1999 in 2009) izvedla tudi terensko delo v še delujoči proizvodnji Predilnice Litija leta 2005. Več o tem Vodopivec, *Labirinti postsocializma*.

zate.« Spremenjeno družbeno miselnost je vodja povezal s potrebo po drugačnem (preoblikovanem) posamezniku, takšnem, ki bo znal poskrbeti zase. Spremenjeno paradigmo je pripisal prehodu iz socializma v kapitalizem. Kot že rečeno, se pozivi k samoodgovornosti v slovenskem javnem diskurzu utemeljujejo v kritiki pretekle, t. j. socialistične dediščine. Sodobni posameznik naj se najprej znebi socialistične miselnosti, da lahko postane aktiven in zna odgovorno poskrbeti zase. Ne glede na takšne asociativne povezave pa ne gre le za lokalne specifike niti le za specifike postsocialističnih držav.

Družbena pričakovanja po razvoju nove miselnosti samoodgovornega, aktivnega in fleksibilnega posameznika v preoblikovanem postfordističnem svetu oz. v novi neoliberalni ureditvi se v družboslovju tesno prepletajo z razmišljanji o individualizaciji družbe, kjer pa individualizacija življenjskih oblik ne prinaša osvoboditve posameznika.¹¹³ Imperativ samoodgovornosti je tako nova oblika racionalnosti, nova tehnika družbenega nadzora in vladanja. Paradigma samoodgovornosti torej ni zajela le sprememb v postsocialističnem, temveč tudi v transformiranem kapitalističnem svetu. Vendar pa se je v postsocialističnih državah povezovala z drugačnimi zgodovinsko zaznamovanimi konteksti, prav tako je specifika postsocialističnih kontekstov v stopnji oz. intenziteti sprememb.

Pozive k fleksibilnemu, mobilnemu in samoodgovornemu posamezniku v Sloveniji sem najprej spremljala v kontekstu reorganizacije dela v proizvodni hali še delujoče Predilnice Litija. Poleg splošne reorganizacije in redefinicije v proizvodnji sem analizirala učinke mednarodnih standardov ter preoblikovanih tehnik upravljanja in discipliniranja (ki so jih podjetja sprejemala v procesu pridruževanja EU). Pogled v ideološke učinke strategij kaže, da le-te ne preoblikujejo zgolj delovnih mest in organizacije dela, temveč tudi delavke in delavce, njihov um in telo.¹¹⁴ Namen strategij je delavce preoblikovati v prilagodljive, samoaktivirane in samonadzorovane subjekte.¹¹⁵ Z reorganizacijo podjetij in načina dela se pojavi potreba po drugačnem delavcu, po parcialni in vedno spreminjajoči se delavski identiteti. Z vitko proizvodnjo naj bi se spodbujala neprestana prožnost delavca v proizvodnji. Takšna zahteva pa ne ostaja vezana zgolj na proizvodno halo industrijskega podjetja, temveč se razširi na celotni trg dela: v storitveni sektor, v šole, bolnice, na univerzo in v znanost ipd. Trg dela potrebuje samoaktivirane, prilagodljive, mobilne posameznike, ki se s svojimi

113 Bauman, *The Individualized society*; Beck, *Individualization*.

114 Primerjaj Martin, *Flexible bodies*.

115 Številni analitiki, ki se ukvarjajo s preoblikovanji tovarniških oz. produkcijskih režimov (in se sklicujejo predvsem na koncepta biopolitike Michela Foucaulta in politike produkcije Michael Burawoya), analizirajo ideološke in politične učinke menedžerskih diskurzov in tehnik: ukvarjajo se z vprašanjem, kako menedžerske strategije preoblikujejo delavce, njihova telesa in načine mišljenja, kakšne »nove, moderne« delavce zahtevajo (več o tem gl. Dunn, *Privatizing Poland*; Procoli, *Workers and Narratives*).

veščinami in kompetencami znajo prilagajati spremembam in tržnim zahtevam. Sledila sem spremenjenim politikam na trgu dela ter v zaposlitvenem sektorju.

V Sloveniji je do večjih sprememb na področju industrijskih razmerij, politik zaposlovanja in socialnih politik prišlo ob koncu devetdesetih let oziroma po letu 2000. Spremembe so v veliki meri povezane s politikami približevanja EU in usklajevanja z evropskimi politikami ter predpisi, z naraščajočo fleksibilizacijo trga dela in istočasnimi spremembami socialnih politik. V prvem obdobju družbeno-ekonomskega preoblikovanja (v devetdesetih letih) so bili v redistribucijo nekdanje družbene lastnine vključeni vsi igralci: država (administrativna politika), delodajalci (menedžerji) in delavci (sindikati). Socialnega pakta je bilo konec po vstopu v EU, sodelovanje med tremi akterji se je porušilo, odnosi so se radikalizirali, hkrati pa se je povečala delovna obremenitev.¹¹⁶

S funkcionalno in časovno fleksibilizacijo – predvsem po vstopu v EU, v času desnosredinske vlade Janeza Janše in liberalnoekonomskih reform, s krizo in prestrukturiranji, ki so ji sledila (po priporočilih mednarodnih, predvsem finančnih, organizacij pa se le-ta še zaostri) – se začnejo pojavljati nestandardne oblike zaposlovanja: občasne zaposlitve, samozaposlitev, delo za določen čas, začasno delo, delo na poziv, delo od doma ipd. Problemi fleksibilnega zaposlovanja¹¹⁷ za določen čas so negotovost, psihofizične posledice, manjša zaščita zaposlenih. Individualizacija delavske kolektivitete tudi zmanjšuje njihovo politično moč (posamezniki, ki so zaposleni na različne načine, se ne prepoznajo v skupnem subjektu) in pospešuje akumulacijo moči kapitala delodajalcev (do katere prihaja z eksteralizacijo poklicnih tveganj). Istočasno s fleksibilizacijo dela so se spreminjale politike zaposlovanja in socialnega varstva.

Aktivacija je postala osrednji koncept in najpogosteje uporabljeni termin evropskih strategij in reform zaposlovanja. Aktivacija zajema tudi redefinirano aktivno socialno politiko in aktivnega posameznika. Aktivni posameznik naj bi se zavedal svoje odgovornosti in zato neprestano investiral v človeški ter socialni kapital, tudi v svoje zdravje, z namenom, da izboljša svojo zaposljivost.¹¹⁸ Višja stopnja aktivnosti naj bi se kazala v večji prožnosti posameznikov na trgu dela. Politike aktivacije se tesno povezujejo z imperativom samoodgovornosti in v ospredje prinašajo nove vrednote. Aktivne politike so področje zaposlovanja individualizirale. Država ne prevzema več odgovornosti zagotoviti delo, ampak le izboljšati možnosti za zaposlitev.¹¹⁹ Posameznik naj bi postal sam odgovoren,

116 Stanojević, *The Europeanization of Slovenian*.

117 Na problematične dimenzije fleksibilizacije dela so med drugimi v Sloveniji opozorili Ignjatović, *Družbene posledice povečanja*; Kajzer, *Pojem fleksibilnosti trga*; Kovačič, *Vpliv individualizacije in internalizacije*; Renner, *Globalizacija, individualizacija in socialna izključenost*.

118 Več o tem, Vodopivec, *Samoodgovornost*, str. 223–245; Rose; *Inventing our Selves*.

119 Svetlik, *Politika zaposlovanja*, str. 184

da najde delo. V ospredju nista več zaposlenost in družbena varnost (vezana na delo), temveč zaposljivost in odgovornost posameznika, ki ne čaka, sploh pa ne pričakuje od države ali družbe, da bo priskrbela sredstva njegovega obstoja. Prehod od pasivnih k aktivnim ukrepom zaposlovanja zajema številne nove programe usposabljanja in izobraževanja, organiziranja različnih delavnic in (obveznih) seminarjev, ki brezposelne učijo, kako se mrežiti in tržiti tako na odprtem kot tudi skritem trgu dela.¹²⁰

Kot sem ugotovila, je trg dela močno zaznamoval diskurz kompetenc in veščin.¹²¹ Poleg strokovnih znanj postanejo v sodobnem času pomembne t. i. mehke veščine. Mehke veščine v nasprotju s trdimi (strokovno znanje) zajemajo osebnostne lastnosti, socialni čut, komunikacijo, kreativnost in vedenjske kompetence (čustveno inteligenco) posameznika. Po neoliberalnem imaginariju je zaposljivost delavca ali delavke odvisna prav od njegovih oz. njenih mehkih veščin. Delavka in delavec sta sama odgovorna za to, da si jih pridobita. Veščine in kompetence so postale konceptualizirane kot predmeti. Možno jih je izmeriti, kupiti ali tržiti. Razvila so se različna znanja, šole, tečaji, kjer učijo, kako prodajati oz. tržiti svoje veščine, učijo, kako graditi na razvoju mehkih veščin oz. jih oblikovati. Danes tako ne moremo več govoriti le o komodifikaciji človeškega dela, temveč tudi človeške osebnosti, o komodifikaciji jaza.¹²² Delavci niso več le proizvajalci, temveč utelešenja svojih podjetij.

Antropologinja Elizabeth Dunn je podobno ugotavljala v svoji raziskavi, kjer je analizirala menedžerske diskurze in tehnike discipliniranja v preoblikovanju prehrambne industrije (na primeru tovarne, ki je izdelovala hrano za dojenčke) na Poljskem. Z vpogledom v učinke mednarodnih standardov je spremljala neoliberalne paradigme, ki so narekovale nove načine obnašanja, družbenih normativov in pričakovanj, ne zgolj v tovarni (preoblikovano multinacionalno podjetje), temveč tudi širše, na Poljskem. Kot je trdila, so imeli norme, standardi, meritve, ki jih diktirajo supernacionalne strukture, kot so na primer ISO-standardi ali EU, v postsocialističnih državah nalogo spreminjati socialistične tovarne v moderna podjetja skupaj s transformiranjem delovne sile v nove moderne delavce. S korekcijo »fatalnih napak socializma« so bili ti standardi še posebej pomembni v državah vzhodne Evrope ne zgolj zaradi spreminjanja delovnih prostorov in organizacije dela, temveč tudi miselnosti in teles delavcev.¹²³

Transformativna moč trga naj bi imela v nekdanjih socialističnih družbah še posebej pomembno vlogo: posameznike naj bi osvobodila preteklih socialističnih

120 Več o tem gl. Vodopivec, *Samoodgovornost*, str. 223–245; Vodopivec, *Država, trg, podjetje*, str. 165–182.

121 To je razvidno iz politik zaposlovanja, razvojnih strategij, številnih zaposlitvenih spletnih portalov, tečajev in izobraževanj, katerih namen je izboljšati zaposljivost in konkurenčnost na trgu dela, ipd.

122 Urciuoli, *Skills and selves*, str. 221.

123 Dunn, *Privatizing Poland*, str. 176.

spom, med drugim tudi pretekle miselne dediščine pasivnega čakanja na pomoč. Paradigmo samoodgovornosti je zatorej pomembno misliti v navezavi na procese postsocialistične modernizacije in družbenega izključevanja.

Podobno je na Češkem ugotavljala sociologinja Elaine Weiner: ekonomsko preoblikovanje je zahtevalo kulturno preoblikovanje miselnosti ter obnašanja.¹²⁴ Weiner, ki je raziskovala izkušnje delavk ter menedžerk na Češkem, je opozorila, da sodobno očiščenje od posameznika zahteva, da pretrga vezi z najbolj kužnimi (pokvarjenimi) deli svojih osebnosti (samih sebe), kot na primer z odvisnostjo, pasivnostjo in ne-odgovornostjo. Uspeh menedžerk na Češkem ni povezan le z njihovo izobrazbo. Njihove večine zajamejo specifične načine obnašanja, njihovo sposobnost, »da se obnašajo kot odrasli, da prevzamejo odgovornost za svoja življenja in o njih odločajo samostojno.«¹²⁵

»Ničesar ne pričakujem od nikogar,« je Weinerjevi pokomentirala menedžerka Lucie, »posameznik mora biti odvisen sam od sebe in se v življenju naučiti, kako poskrbeti za vse. Ne pričakujem pomoči od države, od nobenega.«¹²⁶ Po Elaine Weiner so menedžerke na Češkem prevzele metanaracijo o transformativni moči trga in dokazovale, da niso poraženke prehoda. Delavke so se identificirale s poraženkami, a vendar metanarativa o trgu niso postavile pod vprašaj. V Sloveniji opažam podobno, a vendar nekoliko drugačno zgodbo: tekstilne delavke so pogosto ponotranjile krivdo – sebe so krivile za napačne odločitve ali pa so za to krivile državo, zakonodajo, direktorje in menedžerje, so pa drugače od svojih nekdanjih čeških kolegic prevpraševale tudi vrednote sodobnega sistema deindustrializacije, fleksibilizacije oz. neprestanega prestrukturiranja (čas brez industrijskega delavstva oz. potrošnje brez produkcije ipd.).

Kot sem ugotovila, s paradigmo samoodgovornosti ni prišlo zgolj do premoščanja tveganj z družbe na posameznika, temveč se je predrugačilo tudi prepoznavanje njegove vloge: družbeni pogoji in okoliščine so se individualizirali in se kažejo kot rezultat posameznikove volje, izbire in sposobnosti. Položaj posameznika se je začelo brati kot odsev njegove kulture (nacionalne, etnične ali socialne, tudi v smislu pripadnosti delavskemu razredu) oz. osebnih karakteristik. Ob tem je prihajalo do ponotranjenja krivde za svoj položaj. S ponotranjenjem samoodgovornosti posameznik dejansko začne verjeti, da je sam odgovoren za svoj položaj: fleksibilizacije ne dojame kot krivico nečesa zunanjega, temveč se z njo identificira.¹²⁷

---

124 Gil Eyal govori o postkomunističnem duhu kapitalizma, reformatorji družbe v Čehih namreč niso videli tabule rase, kamor bi lahko integrirali tržne mehanizme, temveč kontaminirano družbo (Eyal, *Anti Politics and the spirit of Capitalism*, str. 49–92).

125 Weiner, *Market Dreams*, str. 76.

126 Ibidem, str. 84.

127 Kovačič, *Vpliv individualizacije*, str. 125.

FLEKSIBILIZACIJA IN PODJETNIŠTVO

Fleksibilizacija trga dela je povezana s spremenjenimi politikami zaposlovanja in z večjo racionalizacijo stroškov socialne zaščite v EU. Kot kažejo programi ukrepov aktivne politike zaposlovanja (2007–2013¹²⁸), je aktivna politika zaposlovanja utemeljena v boju proti odvisnosti. Brezposelnim je pripisana pasivnost oziroma neaktivnost, prejemnikom denarnih pomoči pa odvisnost od teh prejemkov. Sociologinja Vesna Leskošek opozarja, da gre pri teh pripisih za termine, ki so se iz politik (kjer se posameznike kategorizira po statusu ne/aktivnosti in odvisnosti od denarnih prejemkov) prenesli na osebne značajske značilnosti in s tem v moralne kategorije, kar je pripeljalo do patologizacije prejemnikov denarnih pomoči.¹²⁹ Eden glavnih ciljev sprememb socialne zakonodaje je preprečevanje goljufig in zlorab sistema socialnih pomoči. Princip brezpogojnosti socialnih pravic je zamenjal princip dogovorjenih zahtev: socialne pravice je po novem potrebno upravičiti. Tisti, ki tega ne storijo (ne najdejo zaposlitve ali so preveč(krat) bolni), so obravnavani kot paraziti in odvisniki.¹³⁰

Namen leta 2005 sprejetih strukturnih reform socialne politike je bila modernizacija sistema družbene varnosti. Reformo je kreirala evropska komisija, čeprav gre za področje, ki ni regulirano na ravni EU (kar pomeni, da ne gre za obvezo, temveč priporočilo).¹³¹ Nacionalne programe so oblikovale vse članice s ciljem implementirati lizbonsko strategijo. Z reformo je prišlo do patologizacije in kriminalizacije prejemnikov denarne pomoči v družbi, torej tako vsakdanjem življenju (v družbi) kot na institucionalni ravni (zapisano v reformah, politikah in dokumentih). Krepitev kazenske države zmanjšuje socialno državo, piše Loïc Wacquant, kar dejansko kaže, kako se “nevidna roka” trga dela institucionalno dopolnjuje z “jekleno pestjo” države.¹³²

S strukturnimi reformami se je povečalo tveganje revščine, ki je v letu 2008 narastlo od 11,5 do 12,3 %, česar po Leskoškovi ne gre pripisati gospodarski krizi, saj je bila raziskava narejena na začetku leta, ko je Slovenija poročala o 5,5-odstotni ekonomski rasti, analiziran zaslužek pa je bil iz leta 2007. Razloge za povišanje tveganja revščine, poudarja sociologinja, v času ekonomske rasti namreč kaže pripisati sistemu distribucije oz. spremenjeni socialni politiki. Vesna Leskošek je analizo političnega diskurza, ki kaže na razumevanje in implementiranje blaginje oz. programov socialne podpore v Sloveniji, povezala z

128 Program ukrepov aktivne politike zaposlovanja za obdobje 2007–2013, dostopno na http://www.mddsz.gov.si/fileadmin/mddsz.gov.si/pageuploads/dokumenti_pdf/apz_2007_2013.pdf

129 Več o tem gl. tudi Wacquant, Penalizacija revščine, 2003, str. 65–75.

130 Leskošek, From welfare fraud, str. 49–65

131 Pomenljiv je že naslov njenega prispevka: Od prevare v socialni podpori do socialne podpore kot prevare, (Leskošek, From welfare fraud).

132 Wacquant, Penalizacija revščine, str. 65.

neoliberalnimi preoblikovanji, z ameriškimi vplivi in z reformiranjem področja v Evropi (predvsem v VB in Franciji).¹³³

Bruno Amable, ki je preučeval povezave med moralnimi in političnimi aspekti neoliberalne ideologije, je ugotavljal, da so posledice moralnega in političnega neoliberalizma še posebej jasne na področju socialne varnosti: socialna varnost je individualizirana, zaščita pogojevana, pomoč se dodeljuje v zameno za nekaj. Ideološki pritiski v neoliberalnem kapitalizmu de-legitimirajo kakršnokoli kolektivno dejanje, ki bi lahko vodilo do zaščite pred konkurenčnostjo. Ti pritiski se kažejo kot pravični. Družbena zaščita se ne kaže le kot ekonomsko neučinkovita, temveč postane tudi moralno vprašljiva, predstavljena je v nasprotju s svobodo, z demokracijo in neodvisnostjo.¹³⁴

Družbeno-ekonomska preoblikovanja predstavijo drugačen ideal posameznika; ta ideal legitimira trg, oblikuje pa marketinški oz. menedžerski diskurz. Tržno miselnost, utemeljeno na učinkovitosti in konkurenci, naj bi uresničevali aktivni državljani, zamišljeni kot racionalna, svobodna in samoodgovorna bitja. Podjetništvo danes ne zajema le spreminjanja organizacijskih oblik oz. poslovnih modelov podjetij, temveč vpeljuje model, po katerem naj bi se spreminjalo vse in vsi: država in posamezniki. Posamezniki naj bi se preoblikovali v podjetniško usmerjene posameznike in postali dobri upravitelji svojih življenj. To ni pomembno le za osebni profit, temveč za družbo in njen napredek.¹³⁵ Vsi tisti, ki družbenemu normativu ne (z)morejo slediti, so izključeni. Obravnavani so kot odvisniki, ki potrebujejo pomoč, a ne v denarju ali podpori, temveč s strani različnih strokovnjakov oz. programov, s pomočjo katerih se bodo preoblikovali v aktivne državljane. Takšne programe preoblikovanja oz. usposabljanja ponujajo številna zasebna podjetja, s katerimi ima administrativna oblast podpisano sodelovanje v okviru javno-zasebnih partnerstev.¹³⁶

Na tem mestu se navezujem na razmišljanja Nikolasa Rosa in njegovo tezo, da je v liberalnih demokracijah tehnologija vladanja skrita v konceptu svobode in v logiki podjetniške kulture, ki se kaže kot nova politična racionalnost.¹³⁷ Kot že rečeno, menedžerski diskurzi in podjetniška kultura obvladujeta družbo s

133 Leskošek, *From welfare fraud*.

134 Amable, *Morals and politics*.

135 Rose, *Inventing Our Selves*.

136 Vodopivec, *Samoodgovornost*, str. 223–245; Vodopivec, *Država, trg, podjetje*, str. 165–182.

137 Oblast v takšnem razumevanju ni nekaj vsiljenega, ne gre za zunanjo silo, temveč se udejanja skozi koalicije različnih avtoritet, vednosti, znanja, je sestavni del vseh nas. Po Michelu Foucaultu gre za povezavo med mišljenjem in vladanjem. Njegova teza je bila, da oblast ni uspešna zaradi nasilja ali konsenza, temveč zaradi mikrofizike moči, ki so povezane s tehnologijami Jaza, s konstitucijo subjekta in prepletene z vzpostavljanjem države. O vladanju potemtakem ne gre razmišljati zgolj v političnih okvirih, gre za miselnost, ki se pojavlja v znanosti, filozofiji, religiji itd. Poleg administrativne vloge upravljanja države koncept zajame konkretne načine življenja in samokontrole (*Vednost-oblast-subjekt; Security, Territory, and Population*).

podjetniško retoriko. Vokabular podjetništva prevaja politično racionalnost na različne nivoje družbene, ekonomske in osebne eksistence. Izbira in podjetje postaneta osrednji doktrini, z besednjakom podjetništva se politično racionalnost prevede na druge nivoje družbenega (programe nacionalne ekonomije, socialnih politik, organizacijo šolstva, zdravstva in znanosti) in osebnega obstoja.

Vzpostavljanja podjetniške kulture ne gre obravnavati izven razprave o razmerju med državo in kapitalom.¹³⁸ Razprava se navezuje na organizacijo globalnega kapitalizma in izpostavlja prostorsko razpršenost, zabris meja, preoblikovanje javno-privatnega, povečano vlogo privatnega ter neformalnega sektorja. S tem se sklicujem tudi na zadnjo točko kritike tranzicijskega diskurza, na dihotomijo država–trg, skozi katero se tranzicijo pogosto obravnava oz. utemeljuje spremembe. Ob tem izpostavljam, da razmerje ni enoznačno, matrica pa ni vsedoločujoča, a jo za legitimacijo svojih interesov uporabljajo različne politične opcije in ekonomske doktrine. Matrico trg–država je zato treba obravnavati kritično in ne zgolj v opozicijah zagovornikov trga ali države (več/manj države ali trga),¹³⁹ hkrati pa pod vprašaj postaviti obravnavo obeh kategorij.

Vsakdanje poglede na razmerje med državo in trgov sooblikujejo tako številne politične in analitične razprave o globalnih politikah in ekonomski finančni krizi kot tudi politični pozivi po vitki državi in krčenju njene vloge v sodobni družbi aktivnega dela. Strokovnjaki, ideologi in politiki utemeljujejo svoje argumente s tržnimi zakonitostmi, s potrebo po deregulaciji trga, podjetniški logiki in zasebni iniciativi. Temu oporekajo tisti, ki izpostavljajo prav nasprotno: da je danes potrebne več države in manj trga. Številni sodobni kritiki pa dokazujejo, da se je država sicer umaknila s področja socialnega varstva, a je zato okrepila svojo vlogo na področju družbenega nadzora. Študije nacionalizmov in etničnosti izpostavljajo, da kljub svetovnim globalnim povezavam vloga nacionalne države ni izginila, temveč se je preoblikovala.

Temu razmerju smo v zgodovinski perspektivi na Inštitutu za novejšo zgodovino posvetili zbornik, kjer sem v svojem prispevku poskušala opozoriti prav na ta metodološka vprašanja. Poudarila sem, da o državi in trgu ne moremo govoriti kot o nevtralnih kategorijah. Že Karl Polanyi je opozoril na družbeno umeščenost trga, v zadnjem času pa poteka tudi vse več polemik o tem, kaj dejansko pomeni država. Po eni strani je država (administrativni) sistem oz. aparat, po drugi ideja oz. ideologija.¹⁴⁰

138 Jessop, *The State and the Contradictions*; Trouillot, *The Anthropology of the State*; Kapferer, *New formations of power*.

139 Več o tem gl. Vodopivec, *Država, trg, podjetje*, str. 165–182.

140 Država se kaže kot kompleks institucij, procesov, idej in predstav. Poudarek je na hibridni ter fleksibilni realnosti, polni pogajanj med različnimi pomeni, kontradikcijami in dvoumji. Na eni strani se izrisuje država kot sistem oz. aparat, je administrativni sistem s politično strukturo, na drugi kot ideja oz. ideologija (več gl. Abrams, *Notes on the difficulty of studying the state*; Ferguson (ur.), Gupta (ur.), *Spatializing States*; Sharma (ur.), Gupta (ur.), *The anthropology of the state*; Trouillot, *The Anthropology of the State*). Države aparata in države ideje pa ne gre popolnoma ločiti, saj sta dva aspekta istega procesa (Mitchell, *Society, Economy*).

Razumevanje države močno zaznamuje razmerje med državo in družbo. Dihotomija v splošnem vzpostavlja videz dveh koherentnih ločenih sistemov, kjer se država kaže kot zunanja sila, ki penetrira družbo, v nadaljevanju tudi tržne zakonitosti in zasebne iniciative.¹⁴¹ V sodobni kritiki prevladuje tendenca po razumevanju države v smislu družbenega upravljanja in politične racionalizacije, v povezavi z genealogijo subjekta, v okviru semantičnih povezav med vladanjem in mišljenjem.¹⁴²

Pogled na privatizacijo osrednjih funkcij nacionalnih držav (nadzor meja, mobilnosti, upravljanja družbe) kaže, da problem, na katerega je opozoril tudi že Foucault, danes ni toliko v tem, da bi država dominirala nad družbo, temveč vladanje državi. V tem smislu je tudi t. i. umik države obravnavan kot sestavni del vladanja. Že omenjeni Bruno Amable opozarja, da je v nasprotju s simplicističnimi pojmovanji tržnega fundamentalizma pomembno sodobno neoliberalno ideologijo misliti izven dihotomije trga in države, tudi sama javna državna intervencija je namreč del neoliberalne ideologije.¹⁴³ Neoliberalizem zajame preobrazbo političnega, ki prestrukturira oblastna razmerja v družbi. Problematična pri obravnavi države je navidezna meja z družbo, pozornost bi morali zato preusmeriti k praksam, ki brišejo mejo med civilnodružbenim in državnim (državo misliti znotraj oz. kot del družbe in ne zunaj nje), kar v antropologiji odpira vprašanja kulturnega razumevanja države, reprezentacij države in vsakdanjih praks.¹⁴⁴

Civilnodružbena platforma srednje in vzhodne Evrope se je v osemdesetih letih dvajsetega stoletja vzpostavila skozi kritiko socialističnih držav. Pod vprašaj je postavila politične sisteme in ekonomske modele, zahtevala družbene spremembe. Ko je bilo t. i. demokratičnih prehodov konec, se je večina iniciativ preoblikovala. Nastala so privatna podjetja, politične stranke oz. nov tip civilnodružbenih organizacij, ki večinoma ne prevprašuje političnega režima niti ekonomskega modela. Preoblikovane civilnodružbene organizacije so se vzpostavile kot solidarnostne organizacije za potrebe družbeno izključenih ljudi. Organizacije so postale del t. i. tretjega sektorja in so poskušale zapolniti vrzel, ki je nastala zaradi »umika države«. Vzpostavitev tretjega sektorja je nejasnost javnega in privatnega še bolj zameglila.¹⁴⁵

141 Timothy Mitchell je izpostavljal problematičnost dihotomij tudi ob zvezi države vs. civilne družbe. Dihotomija vzpostavlja videz dveh koherentnih ločenih sistemov, kjer se država kaže kot zunanja sila, ki penetrira družbo. Problem takšnih navideznih a učinkovitih praks je, da brišejo meje oz. naredijo vidno nevidno. Tem učinkom oblastnih razmerij bi zato morali raziskovalci posvetiti pozornost (Mitchell, Society, Economy).

142 Gl. že omenjeno razumevanje oblasti M. Foucaulta, ki ga prevzemajo številni sodobni analitiki.

143 Amable, *Morals and politics*.

144 V prispevku sem poskušala opozoriti na ta vidik s sklicem na podobo slovenske države v politični retoriki, ukrepih varčevanja, razvojnih strategij, strateških dokumentov ipd in protestnikov v protestih v Sloveniji leta 2012 in 2013 (gibanje, ki je vzpostavilo platformo sicer različnih iniciativ, vzgibov, razumevanja in zahtev); več o tem gl. Vodopivec, *Država, trg podjetje*, str. 165–182.

145 Na svetovni ravni meje med javnim in privatnim, civilnodružbenim in državnim, formalnim in neformalnim brišejo programi razvojne pomoči in razvojnega sodelovanja, več o tem in problemih gl. Vodopivec, *Država, trg podjetje*.

ZA ZAKLJUČEK

Zagovarjam tezo, da gre spremembe obravnavati skozi družbena pričakovanja in da so le-ta povezana s paradigmo samoodgovornosti, s procesi kolektivnih problemov, strukturnih ekonomskih pogojev in aranžmajev. Paradigma ne zajame le prelaganja odgovornosti in skrbi iz države, podjetij, družbe na pleča posameznikov in njihovih skupin, temveč deluje tudi ekskluzivno, izključi tiste, ki paradigmi ne (z)morejo slediti (in jih prikaže kot nesposobne). Individualizacija odgovornosti za izobrazbo, (ne)delo, zdravje, uspeh, srečo ipd. spregleda družbeno vpetost, družbeno-ekonomske dejavnike na področju trga dela, socialnih politik, odmik od norm pa je predmet moralizacije in stigmatizacije.

Ob ekonomskih spremembah je zato pomembno ugotavljati, kako so le-te institucionalizirane. Institucionalizacija družbenih razmerij zajema vpogled v simbolne vpise in kulturne pomene v družbi. Ne gre torej le za materialno in ekonomsko (družbeno kontekstualizirano) perspektivo, temveč tudi za simbolno ter kulturno. V metodološkem smislu je zato poudarek poleg analize ekonomsko-socialnih procesov tudi na idejnih shemah, reprezentacijah, mišljenju in zamišljanju realnosti, na načinih, kako ljudje v okviru svojega prostora in časa razumejo ekonomsko-socialne procese ter kako jih doživljajo. Ob tem se pogosto pokaže, da dogodki in delovanja posameznikov ali skupin niso zgolj plod racionalnih odločitev, da jih sooblikujejo neformalni odnosi, pravila obnašanja, negotovost, nereflektirane težnje kot tudi težnja po družbeni prepoznavnosti in vidnosti.

S tem postavljamo raziskovalci pod vprašaj univerzalistično razumljene kategorije in jih prikažemo v razumevanju specifičnega prostora in časa, v kontekstu razmerij moči in interesov. Vprašanje, kako misliti ekonomske spremembe, dejavnosti, ekonomijo, je osrednje pri razlaganju postsocialistične tranzicije in je ob sodobni ekonomizaciji družbe ter znanosti (neoliberalnih preoblikovanjih) nadvse pomembno. Družbeno institucionalizirane samoumevnosti je treba postaviti pod vprašaj, ne pa v izhodišče našega raziskovanja.